

De Zwalmse Latem-deelgemeenten Paulatem en Sint-Maria-Latem ⁽¹⁾

Em. Prof. dr. M. Debackere

Kaart Paulatem en St. Maria-Latem

Schild Zwalm

(1) We willen iedereen danken die rechtstreeks of onrechtstreeks tot het opstellen van dit manuscript over de beide Zwalmse Latemgemeenten heeft bijgedragen, hetzij door het ter beschikking stellen van bepaalde historische documenten, hetzij door het verlenen van de noodzakelijke logistieke steun. Dit zijn in het bijzonder de heer Nico Dierickx van de Dienst Toerisme te Zwalm, mevr. B. Augustijn, conservator en de heer Patrick Haeltes van het Rijksarchief te Ronse. Een zeer belangrijke hulp voor het verzamelen van de erin beschreven documentatie waren de heer en mevrouw De Vroe-Van Den Noordgaete van 't Latemsdal. Aan beiden mijn speciale dank voor deze actieve medewerking. In dit dankwoord wil ik tevens het Fonds voor Vakopleiding in de Bouwnijverheid (Brussel) betrekken voor de zeer uitgebreide documentatie over de beroepen timmerman-schrijnwerker en metselaar. Dank tevens aan de redactie van het tijdschrift Van Mensen & Dingen, meer speciaal aan de hoofdredacteur prof. dr. J. Van Keymeulen en mevr. V. De Tier, lid van de redactieraad. Ten slotte mijn dank aan burgemeester B. Eeckhout en de leden van het gemeentebestuur Zwalm voor de belangstelling die zij betoond hebben voor mijn initiatief en voor de realisatie van de bronzen gedenktekens in beide Latemdorpen, die een vereeuwiging zullen betekenen voor hun bevolking en een hulde aan het beroep van alle bouwvakkers uit Zwalm.

De timmerman (Paulatem)

De metselaar (St. Maria-Latem)

Naam en etymologie

In Vlaanderen blijken drie – vroeger zelfstandige – dorpen de naam Latem te bevatten. Ze liggen, toeval of niet, alle in de provincie Oost-Vlaanderen. Het zijn Sint-Martens-Latem, Sint-Maria-Latem en Paulatem. De laatste twee maken nu deel uit van de fusiegemeente Zwalm. We geven er hieronder een historische beschrijving van.

Zoals het met geschiedkundigen wel eens meer het geval is, gaan ze niet steeds akkoord over de vermelding van hun bronnen en de inhoud ervan. We hebben ervaren dat dit ook het geval is voor de etymologie (tak van de taalwetenschap die de oorsprong en de geschiedenis van de woorden opspoor) van de beide Zwalmse Latemgemeenten.

Het onderdeel Latem zorgt voor problemen, vooral in de naam Paulatem. Voor de verklaring hebben we gebruik gemaakt van meerdere bronnen. De eerste en meest voor de hand liggende was Gysseling. Verder is er de opinie van Dierickx in het boekje *Zwalm, het Twaalfdorpenparadijs*, waarin hij verwijst naar een Duitse etymoloog, waarvan we evenwel de verwijzing niet konden terugvinden. Simons verwijst naar de periode 1114-1138 in het Poortersboek van Oudenaarde. Historici die zich verder in de discussie gemengd hebben zijn Carnoy, Mansion en Van Geertsom. Er zijn twee tegenstrijdige zienswijzen over de oorsprong van de naam Paulatem: enerzijds de aanhangers van ‘woning der laten’ als vertaling van Latem en anderzijds de voorstanders van de theorie die poneert dat de gemeente Paulatem haar naam te danken heeft aan de familie Pau.

Wat Sint-Maria-Latem betreft blijkt uit de archieven van de Sint-Pietersabdij dat al in 820 de naam Laethem vermeld wordt. Deze benaming werd meerdere malen teruggevonden in de jaren 1121, 1225 en 1330 maar met verschillende schrijfwijzen: *Laathem*, *Latem*, *Lathem* of *Laethem*. Ook de schrijfwijze *Lathum* wordt vermeld. Zo vonden we in Nederland het geslacht van de *Heren van Lathum* die een kasteel beheerden aan de IJssel op het grondgebied Rheden, dat oorspronkelijk in de Frankische gouw Felua (Veluwe) gelegen was. Dit geslacht regeerde van 1227 tot 1461, maar heeft vermoedelijk niets te zien met de naam van de Heren van Paulatem. (2)

Carnoy, Mansion en Gysseling verklaren Latem als ‘woning der laten’ (woonplaats van de laat of onderhorige) steunend op het woordgedeelte lat. Een laat is een onderhorige, een halfvrije, die in de middeleeuwen een stuk onroerend goed in bruikleen kreeg van een heer. Dus een soort slaaf of lijfeigene.

Simons vermeldt dat in het Poortersboek van Oudenaarde in het begin van de 12e eeuw de naam Theodiricus Pau opduikt, die dezelf-

(2) zie www.graafschap.in.de.middeleeuwen.nl/edelen/lathum.html

de zou zijn als Theodoricus van Lathem die in hetzelfde document voorkomt. Van Geertsom gaat een stap verder en komt tot de conclusie dat de gemeente Paulatem haar naam van deze familie zou hebben afgeleid. Vanaf de 14e eeuw duikt immers de toevoeging Pauwe op met volgende variaties: Pauwelathem (1374), Pauwelslathem (1664), Pauwelathem (1725), Paulathem (1807) en Paulatem (1831).

Daartegenover staat de bewering van Mansion dat pas in 1725 een zekere Theodoricus Pau zijn naam zou hebben gegeven aan een deel van het grondgebied Lathem, wat de hypothese omtrent de afstamming van de familienaam Pau eerder twijfelachtig maakt. In een bron die als jaartal 1725 vermeldt, droeg het gebied de benaming Pauwelathem, vermoedelijk afkomstig van het Latijnse *Lauthem Parvum* (klein Latem), aldus Dierickx. Dit zou verder geleid hebben tot de benaming Theodoricus Pau van Lathem. en later de vervorming Theodoricus van Pau-Lathem. Op een kaart van het Land van Aalst uit 1606 vonden we de benaming Pauwel-Lathem terug of Pauwelathem. Pauwe van het Latijnse *parvum* (= arm) of het Franse *pauvre*, dit alles in de lijn van 'de laat'.

De reeds eerder geciteerde Duitse etymoloog stelde evenwel dat Latem eigenlijk 'woning in een moerassige grond' betekende. Hij baseerde zich hierbij op de vaststelling dat al de plaatsen met de naam *Latem* in een laagvlakte of aan de rand van een heuvellandschap lagen en zich op een moerassige bodem bevonden. Voor de beide Latems kan dit nog dateren uit de periode dat de Schelde niet ingedijkt was, waardoor het water via de zijbeken van de Schelde aan het grondgebied een moerassig karakter gaf. ⁽³⁾

Dit alles bewijst dat over de oorsprong en de naamgeving van het huidige Paulatem nog niet alles klaar en duidelijk is.

Geen van beide gemeenten beschikte over een wapenschild.

Grondgebied en activiteiten

Sint-Maria-Latem beslaat ongeveer 218 ha. Het vertoont een sterk golvend reliëf. In het noorden verloopt de oppervlakte zeer steil (tot 50 m) als helling van de Zwalmvallei, terwijl het centrale gedeelte bestaat uit een vlakkere, natte, door weilanden ingenomen alluviale vallei, en de zuidelijke helling oploopt tot een niveau van 20 m.

Het dorp, dat vooral van de landbouw bestaat, heeft steeds een groot aantal pendelaars, vooral naar het Gentse en Brusselse, gekend. Sommige inwoners vermelden het beroep van mandenwerker. Dat was ook in Paulatem bekend, maar niet meer dan in de andere

(3) Dierickx

gemeenten. Op de moerassige grond aan de Scheldeboorden groeiden wilgenscheyten, waarvan de jonge stengels (wissen) gebruikt werden voor het vlechten van manden. Anderzijds wordt allusie gemaakt op het behoorlijk aantal imkers dat zijn hobby gemaakt heeft van de bijenkweek en honingproductie. Er kan aan deze gemeente geen specifieke en representatieve activiteit toegekend worden. (4)

Paulatem beslaat ongeveer 159 ha. Ook hier is het reliëf behoorlijk golvend met als laagste punt de vallei van de Munkbosbeek op een niveau van 15 à 20 m. Dominant is ook hier de landbouwactiviteit met een groot aantal pendelaars naar het Gentse en het Brusselse net zoals in Sint-Maria-Latem. (5). Hier is er dus eveneens geen specifieke dorpsgebonden activiteit die als thema in een bronzen gedenkteken kan verwerkt worden. Voor de Paulatemnaars is alleen de schimpnaam purijers bekend, naar de kermistraditie waarbij op een open kruiwagen een levende kikker moest worden vervoerd over een afstand van 300 m. (6)

Geschiedenis

De geografische en bestuurlijke inrichting van Vlaanderen kende tijdens de middeleeuwen een sterk variërende en tumultueuze evolutie. Hierop hebben we al een allusie gemaakt bij de beschrijving der feodale staatsstructuren in Zuid-Nederland van de 11e tot de 14e eeuw. We verwijzen naar het artikel over Hundelgem, eerder verschenen in dit tijdschrift. (7)

Het Graafschap Vlaanderen bestond voor een gedeelte uit Rijks-Vlaanderen, soms ook Keizerlijk Vlaanderen genoemd omdat de graaf van dit gebied leenhulde verschuldigd was aan de Duitse keizer. Een ander gedeelte was Kroon-Vlaanderen, gelegen op de linkeroever van de Schelde. Het behoorde tot West-Frankenland en werd later Frankrijk. Daartegenover, op de rechteroever van de Schelde, lag Rijks-Vlaanderen, dat toebehoorde aan het Duitse Rijk. (8)

Tot dit Rijks-Vlaanderen behoorde het Land van Aalst, het gebied tussen Schelde en Dender. Het Land van Aalst kwam in de 11e eeuw bij Vlaanderen. De graaf van Vlaanderen wist onder dreiging met wapengeweld dit gebied, dat vroeger tot de Gouw van Brabant behoorde, te veroveren op de Duitse keizer. Door deze annexatie kreeg de Dender een strategische betekenis als natuurlijke verdedigingsgrens tegenover Kroon-Vlaanderen, dat onder Franse heerschappij stond.

Dergelijke 'landen' waren territoriaal opgesplitst in onder meer kasselrijen (ook burggraafschappen of castellania genoemd) en baro-

4) Winkler Prins voor Vlaanderen
 5) Winkler Prins voor Vlaanderen
 6) Dierickx
 7) Debackere
 8) Winkler Prins voor Vlaanderen

nieën of heerlijkheden. Een kasselrij was de naam van de belangrijkste gerechtelijke en administratieve omschrijvingen waarin het oude Graafschap Vlaanderen onderverdeeld was (9). Een heerlijkheid of baronie stond onder de heerschappij van een baron. Deze oefende als bezitter of heer de overheidsrechten van wetgeving, bestuur en rechtspraak uit. Het gebied van een heerlijkheid kon vrij uitgestrekt of klein zijn. Ook kon ze privaat eigendom zijn (allodiale bezitter) of in leen verkregen van de vorst of een andere heer (feodale bezitter). De omvang van de rechtspraak verschilde van heerlijkheid tot heerlijkheid.

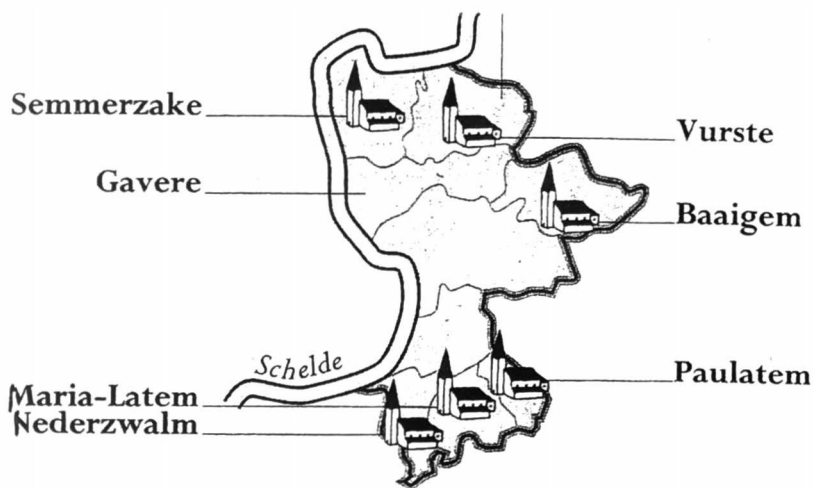

Fig. van het grondgebied van het Land van Gavere
Zie Architectuurgids Z.-O.-Vlaanderen
Gotische Bouwkunst 1225-1625
p. 65 K. De WOLF

Het Land van Aalst bestond onder meer uit de baronie of heerlijkheid van Gavere, later ook het Land van Gavere genoemd. Ze omvatte de parochies Gavere, Baaigem, Dikkelvenne, Hermelgem (eerst onder Nederzwalm, nu onder Zwalm) Nederzwalm, Meilegem, Paulatem, Semmerzake, Sint-Maria-Latem, Vurste en Wassene (nu een gehucht van Vurste). In 1518 werd de heerlijkheid tot graafschap verheven en zelfs tot prinsdom in 1540. Zo was de graaf van Lamoral prins van Gavere tot aan zijn terechtstelling in 1568. De graven van Egmond werden dus graven van Gavere. Bij dit adellijke geslacht van Gavere, afkomstig van de heerlijkheid van Gavere, droegen de eerste zonen meestal de doopnaam *Raas* (Lat. *Raso*-Fr. *Rasse*). Zo is er in Gent nog steeds een Raas van Gaverestraat. De enige nog levende afstammelingen in rechte lijn van het geslacht van Gavere zijn de graven van Liedekerke. (10)

Paulatem was oorspronkelijk een nederzetting die als bidplaats diende. Vanaf de 12e eeuw behoorde het tot het Land van Gavere, dat zelf deel uitmaakte van het Land van Aalst. Later genoot het een zekere afhankelijkheid van de kasteelheren van Beerlegem. Een nog bestaande grenspaal duidt op de scheiding tussen het Land van Aalst en dit

(9) Winkler Prins voor Vlaanderen

(10) Winkler Prins voor Vlaanderen/Simons

van Oudenaarde, met als merkteken op de oostzijde een letter A en de bril uit het Oudenaardse wapenschild en aan de westzijde een degen, het merk van de kasselrij Aalst en het opschrift *Aelst*.⁽¹¹⁾

Sint-Maria-Latem behoorde aanvankelijk tot het prinsdom Gavere. Karel Joseph de Lichtervelde, heer van Laethem, Liliaere, Milan, verkreeg op 20 oktober 1751 het recht een hertogelijke kroon te dragen. Hij stierf in 1783. De parochies Aspelare, Aaigem, Haaltert, Heldergem, Kerksken, Sint-Antelinks en Woubrechtgem stonden onder de Heerlijkheid Latem en Liliaere.⁽¹²⁾

Blijkbaar loopt de oorspronkelijke geschiedenis, ondanks hun aangesloten ligging, van deze beide Latems sterk uiteen.

Kerken⁽¹³⁾

De Sint-Gangulf(ph)uskerk van Paulatem

Deze kerk was oorspronkelijk een twaalfde-eeuws eenbeukig Romaans kerkje in Doornikse kalksteen. Door het Heilig Kruiskapittel van Kamerijk, dat in het bezit van het patronaatschap van deze kerk was, werd in de jaren 1280-1300 aan dit Romaanse gedeelte een polygonaal koor toegevoegd in Balegemse zandsteen. In de 17e eeuw werd de sacristie gebouwd en ook het dak van de beuk verhoogd, omdat de nok van het koor aanvankelijk hoger was dan die van het schip.⁽¹⁴⁾ Een detailbeschrijving van de constructie van het kerkgebouw met de data der verschillende verbouwingen, herstellingen, aanpassingswerken en het uitzicht van het interieur wordt door Dhanens weergegeven.

Kerk van Paulatem

(11) Dierickx/Simons.

(12) Dierickx

(13) Voor een uitvoerige beschrijving van de geschiedenis, de bouw en verbouwingen van de beide kerken, verwijzen wij naar het waardevolle historische werk van Dhanens. Wij willen ons alleen beperken tot enkele belangrijke data en feiten uit deze geschiedenis.

(14) Dewolf

De Heilige Gangulf(ph)us

De kerk van Paulatem is dus toegewijd aan de Heilige Gangulphus. Sommigen beschrijven deze heilige als een Frankische missionaris. ⁽¹⁵⁾ Dierickx vermeldt dat hij raadsheer van Pepijn de Korte was en veel reisde in opdracht van zijn overste. Nog een andere bron beschrijft hem als een Bourgondische krijgsman die optrad samen met zijn lijfwacht Sint Wulfram tijdens hun missiereizen naar de Friezen. Rond deze Gangulphus doet een verhaal de ronde dat ietwat verschilt naargelang de bron en de verteller, namelijk tussen de Nederlandse (Mohamed El-Fers) en de Vlaamse versie (Dierickx).

De eerste versie luidt als volgt:

Omdat zijn vrouw hem tijdens zijn afwezigheid met een priester ontrouw was geworden, verliet hij het hofleven om zich in eenzaamheid terug te trekken. Volgens het verhaal zou hij omstreeks het jaar 760 omwille van zijn vroomheid door de vrienden van zijn vrouw om het leven gebracht zijn. Zijn feestdag wordt gevierd op 12 mei in het Bisdom Haarlem. Hij is de stadspatroon van Huissen (Nederland). Daar bestaat een Gangulfusgilde en Gangulfuskapel en was er ook een naar hem genoemde toren die in 1944 door de Duitsers werd opgeblazen. Hij is de patroonheilige van de ongelukkige huwelijken, ook in Vlaanderen o.a. in de Sint Gangulfuskerk van Ronsele (in de nabijheid van Deinze).

De Vlaamse legende verschilt van de Nederlandse:

Toen hem over de ontrouw van zijn vrouw werd verteld, geloofde hij dit niet en zei dat, als het waar was, zijn staf in brand zou schieten. En dat gebeurde inderdaad. Gangulfus deed alsof hij van niets wist en ging naar huis. Enkele maanden later zou hij van verdriet gestorven zijn. Volgens sommige bronnen zou hij zelfs in 760 in opdracht van zijn vrouw vermoord zijn in zijn slaap. Als men zijn vrouw na zijn dood haar gedrag verweet, trok ze er zich niets van aan en zei: "Ik schijft op Gangulfus", waarop ze diarree kreeg zonder ophouden tot ze Gangulfus aanriep en om vergiffenis vroeg. Het gevolg hiervan, volgens de volkslegende, is dat voor de Heilige Gangulfus "gediend en gebeden" wordt tegen kwade wijven. Om zijn gunst te bekomen moet men in de nacht van een nieuwe maan driemaal op zijn knieën rond de kerk kruipen. ⁽¹⁶⁾

Tot wat verzinsels, verhalen en legenden kunnen leiden! Blijkbaar is deze volkslegende en dit volksgebruik helemaal niet meer bekend of toegepast in Paulatem.

De kerkdiensten

De kerkdiensten werden in de oudheid doorgaans waargenomen door de pastoor van Beerlegem. In 1602 werd de kerk opnieuw gewijd

(15) Mohamed El-Fers/Adrianus van Loo

(16) Dierickx/Adrianus van Loo

door Karel-Filip de Rodoan, bisschop van Brugge en heer van het naburige Beerlegem. In 1625 werd met de toelating van de aartsbisschop van Mechelen de pastoor van Beerlegem gemachtigd zeventien maal per jaar dienst te doen en in 1703 verkreeg hij de faciliteit tot bineren (twee missen opdragen op één dag door dezelfde priester). Dit duidt erop dat de kerk van Paulatem feitelijk van tweede rangorde was na deze van Beerlegem. Gezien het gebrek aan priesters en kerkbedieners, ook in de dekenij Sint-Maria-Horebeke, waartoe de fusiegemeenten en de parochies van Zwalm behoren, zijn priesters bedienaars van meerdere kerken.

De Onze-Lieve-Vrouwekerk van Sint-Maria-Latem

Zij dateert uit de 12e eeuw. In 1176 werd zij door Allard, bisschop van Kamerijk aan de Sint-Baafsabdij afgestaan. Aldus stond ze onder het patronaat van de Sint-Baafsabdij, na 1536-1540 het Sint-Baafskapittel. Over de geschiedenis van deze kerk in de 13e, 14e, 15e en 16e eeuw zijn weinig documenten terug te vinden. Blijkbaar gebeurden er in de 17e eeuw heel wat veranderingen, o.a. de bouw van een sacristie achter het koor. De grootste verbouwing gebeurde in 1906-1910: het eenbeukig schip werd vervangen door een driebeukig. Het is opgetrokken in Doornikse kalksteen, met sporadisch veldsteen. De viering bestaat uit Ledische zandsteen en de gebeeldhouwde elementen, zoals de kraagstenen, zijn uit zandsteen. ⁽¹⁷⁾ Meer uitvoerige details over het kerkgebouw zelf, het interieur en de constructie worden gegeven door Dhanens, Dierickx en De Wolf. Het is vermeldenswaard dat de torenconstructie een kleinere maar meer robuuste kopie van de Pamelekerk in Oudenaarde is.

Volgens De Wolf zouden in 1986 ter gelegenheid van restauratiewerken van het interieur door de aannemer Mesdagh uit Zottegem enkele vroeg-gotische muurschilderingen ontdekt zijn. Op meerdere plaatsen zouden achter de lambrisering tekeningen van Christus, van apostel- en soldatenfiguren in spitsboogvormige nissen nagenoeg intact bewaard gebleven zijn. Dit blijkt een spectaculaire vondst te zijn uit de voorbije decennia, aangezien in het Scheldegebied tot dusver enkel in ondergrondse crypten vroeg-gotische muurschilderingen werden ontdekt. Vermoedelijk dateren ze van kort na de uitvoering van de bouw aan de kerk omstreeks 1310-1322.

Historische gebeurtenissen, feiten en personaliteiten uit het verleden van de beide Zwalmse Latemdorpen.

Na nauwkeurig speurwerk in de archieven en oude kronieken valt er weinig te vertellen over belangrijke historische gebeurtenissen of persoonlijkheden van beide Zwalmse Latems. Het waren en zijn nog steeds twee eerder op landbouw gerichte gemeenten zonder een dui-

Onze-Lieve-Vrouwekerk van
Sint-Maria-Latem.

delijke profilering van een of ander typisch lokaal beroep of lokale activiteit.

De naam van Sint-Maria-Latem is zeker het vermelden waard in de geschiedenis van de Reformatie. Om wat dieper in te gaan op deze geschiedenis van de rooms-katholieke kerk en haar scheuringen en apostaten kon geen betere bron geraadpleegd worden dan het werk van Decavele. Deze historicus kan gerust beschouwd worden als onze meest bevoegde Vlaamse kenner van deze periode uit de kerkgeschiedenis. We hebben dan ook dankbaar gebruik gemaakt van zijn werk om een synthese te maken van de betrokkenheid van de parochie Sint-Maria-Latem bij deze reformistische bewegingen, vooral dan m.b.t. de reformistische invloeden (1520-1545) in het Scheldegebied stroomopwaarts van Gent.

Reeds van bij haar ontstaan heeft de rooms-katholieke kerk te kampen gehad met vervolgingen, scheuringen en innerlijke verdeeldheid. Ook zij heeft niet gearzeld in sommige gevallen deze tegen te gaan met contravervolgingen, dreigingen en zelfs met wereldlijke machten en methoden. Enkele stromingen en bewegingen die haar geschiedenis gekenmerkt hebben, waren o.a. de Bogomielen, vanaf de 10e eeuw, vooral op het Balkanschiereiland en Bulgarije ontstaan, de Lollards die rond 1380 in Engeland hun oorsprong kenden, de armoedebeweging, een verzamelnaam voor verschillende middeleeuwse bewegingen, meestal in buitenkerkelijk verband, de bedelorden, religieuze orden, ontstaan in het begin van de 13e eeuw, die wel-

iswaar de armoedebeweging opnieuw in de richting van de katholieke traditie stuurden, en de katharen en/of Albigenzen, een nieuwe religieuze stroming die actief was tijdens de late middeleeuwen, voornamelijk in Occitanië (Zuid-Frankrijk). Vandaar ook de Albigenzen genoemd naar de stad Albi.

De Bogomielen waren reeds van in de 10e eeuw in de oosterse kerk actief en kleefden de dualistische geloofsopvatting aan. De katharen waren meer actief in de rooms-katholieke kerk, maar beleden eveneens de dualistische geloofsopvatting.

Dan kwam de Reformatie of Hervorming, de grootste beweging die ontstaan is in het christendom tijdens de 16e eeuw met als gevolg de opkomst van het protestantisme en het calvinisme en de protestantse kerken. Hieronder vallen onder meer de anabaptisten of de wederdopers (ook dopers genoemd) die de radicale vleugel van de Reformatie vormden. Ze vertoonden twee stromingen, de Revolutionaire Dopers die met geweld het Koninkrijk Gods wilden vestigen en de meer Geestelijke Dopers die als vreedzamen het wereldse leven vermeden, en een soort van vredesbeweging uitmaakten. (18)

Over deze Reformatie en haar invloeden in het Scheldegebied tussen Gent en Oudenaarde, meer bepaald in de parochiegemeenschap van Sint-Maria-Latem nemen we hier bepaalde passages over uit het geciteerde werk van Decavele. Het betreft twee gebroeders, de pastoors Jacob en Michiel Hannins.

“Bijna gelijktijdig met de grote centra kreeg ook het platteland voeling met de reformistische denkbeelden. Het vroegst en het duidelijkst is dit merkbaar in het Scheldegebied tussen Gent en Oudenaarde. Bovendien kan men beter, dan op welke andere plaats ook, vaststellen dat in den beginne de oppositie tegen de oude kerk in niet geringe mate aangevoerd werd door haar eigen priesters”

“Reeds voor 1533 waren er bijbels in de volkstaal verspreid in de dorpen tussen Gent en Oudenaarde. In plaats van het gebruikelijke Onser Vrouwen Ghetijde brachten enkele gelovigen voortaan een Vlaams Nieuw Testament mee naar de kerk”

“In de herbergen werd de zondag na de hoogmis druk commentaar geleverd op de zo pas gehoorde lezing uit het evangelie, waarbij vooral de deugdelijkheid van de bijbelvertalingen aangetoond werd. De meest geïnteresseerden sloten zich geleidelijk samen tot een vaste bijbelgroep, die onder de leiding stond van een welstellende landbouwer uit Dikkelvenne, Jan Taelman en de pastoors Jan de Wulf van Hermelgem en Michiel Hannins van Sint-Maria-Latem.”

“Geen enkele deelnemer aan de gespreksgroep dacht er aan een andere levensbeschouwing op te bouwen dan die waaruit de officiële kerkleer voortkwam en nog minder zich tegen de kerk en haar leer te keren of zich af te scheiden. De twee geciteerde priesters vervulden verder trouw hun ambt, alhoewel ze op eigen initiatief enkele vernieuwingen invoerden. De overigen gingen elke zondag ter kerke en woonden zelfs in groep de processie bij in de éne of de andere parochie.”

“Einde 1534 had de Raad van Vlaanderen lucht gekregen van de ongeoorloofde vergaderingen. Op 28 november werd pastoor Michiel Hannins van Sint-Maria-Latem voor ondervraging opgebracht, maar vermoedelijk kort daarop weer vrijgelaten “

“In juni 1535 begon een gerechtelijke enquête die de volgende maanden leidde tot de arrestatie van een zestal verdachten waaronder de pastoor van Hermelgem”

“Die tussenkomst van het provinciale gerechtshof bracht ongetwijfeld een radicalisering van de standpunten met zich mede. Degenen die nog steeds het recht bleven opeisen om vrij kennis te nemen van de nieuwe ideeën werden nu geacht een meer dan gewone belangstelling te hebben voor het protestantisme, anderen wierpen zich op als militante verdedigers van de officiële orthodoxie. Weliswaar vormden zij allen slechts een kleine minderheid naast een grote middengroep “gematigden”, twijfelers of onverschilligen. Het was dan ook uitzonderlijk dat de beide partijen lijnrecht tegenover mekaar kwamen te staan zoals dat in Sint-Maria-Latem gebeurde. Inderdaad kort na de gerechtelijke actie verkondigde de reeds genoemde pastoor van dit dorp van op de preekstoel geloofswaarheden die meer en meer afwijken van de roomse leer. Hij stak de draak met de verering van de heiligen en met de offergaven die men bij hun beelden placht neer te leggen. De biechtelingen liet hij weten “dat hij de stinkende zonden van den penitenten niet hooren en wilde, nemaer dat zij die Gode van hemelrijcke biechten zouden.” Bij enkele van zijn parochianen vond hij instemming, maar er werd tevens spontaan een soort comité van verzet gevormd, een uniek feit in de geschiedenis van het Vlaams protestantisme voor 1566”

“Het comité spaarde geen middelen om de heer Michiel Hannins het leven zuur te maken zoals verdachtmakingen o.a. de bewering dat de misdienaar die bij de pastoor inwoonde een gehuwde vrouw zou zijn geweest die heer Michiel als bijzit in huis had genomen. De mannenkledij en de geschoren kruin moesten dienen om het “quaet te deckene”. Er was eveneens een boycot van de kerkelijke diensten en tevens bedreigingen. Michiel Hannins was slechts plaatsvervanger van de pastorij van Sint-Maria-Latem voor zijn broer heer Jacob uit Gent. Aan deze laatste liet het comité weten niet langer vrede te kunnen nemen met de plaats-

vervanger. Jacob die in 1535 eveneens onder beschuldiging van ketterij vervolgd was geweest reageerde niet. Hierop werd de kerkelijke overheid ingelicht. Heer Michiel werd bij de officiaal te Brussel ontboden maar kwam na betaling van een borgsom van 100 gulden weer op vrije voeten”

“Het werd op het einde zo erg dat de pastoor zich niet meer op straat durfde vertonen of alleen in de pastorij de nacht doorbrengen. Buiten zijn weten liet men religieuzen naar Sint-Maria-Latem overkomen om er te preken. De spanning bereikte een hoogtepunt op 23 juni 1538, de vooravond van Sint-Jan. De koster, die tot de verzetsgroep (orthodoxen) behoorde, sloot de kerkdeur en gaf de sleutels in verzekerde bewaring in het Schuttershof. Pas op 25 juni waren er opnieuw kerkdiensten, nu echter verzorgd door een vreemde priester die naar later bleek, met de stilzwijgende instemming van de deken, gewapend binnen gebracht was. Uiteindelijk spande de moegetergde heer Michiel tegen de leiders van het verzet een proces in voor de Raad van Vlaanderen. Het hoge gerechtshof stelde hem echter in het ongelijk. Hij werd wel veroordeeld tot het betalen van de proceskosten, maar voor de rest toch buiten vervolging gesteld.”

“Volgens de pastoor was een diepe vernedering van de tegenpartij (de orthodoxen) het enige middel om zijn eigen gezag op de parochie terug te krijgen. Zijn eis was dan ook drastisch: de oproermakers zouden hem in het gerechtshof blootshoofds en met een kaars in de hand om vergiftenis smeken; hetzelfde zou nog eens herhaald worden op de hoogdag in de kerk van Sint-Maria-Latem zelf, bij het binnenkomen van de processie, in aanwezigheid van de vrienden en verwanten van de pastoor. Bovendien zouden ze “doen maekene eene ghelase (glazen) veynstere (venster) binnen derzelve kercke vande weerde van XII p.gr. (pond grooten) verwapent ende verbeeldt met zulcken wapenen en beelden als den heesschere believeu zoude, daeronder ghescreven staen soude in grooten leselicken lettren de cause waeromme ende by wien die daer gestelt zyn” (vrij vertaald:: bovendien zouden ze binnen dezelfde kerk een glazen venster met een waarde van XII pond gewapend doen maken. Het zou afgebeeld worden met zulke wapens en beelden naar het believeu van de pastoor. Daaronder zou geschreven staan in grote leesbare letters de reden waarom en voor wie ze daar geplaatst werden.) Tenslotte zouden ze nog 100 gulden schadevergoeding betalen.”

In 1540 brak een gunstige tijd aan voor de hervorming, maar de opvoering van een kettters zinnespel te Roborst in 1543 was de aanleiding tot een nieuwe gerechtelijke actie. De procureur-generaal deed met zijn dienaars invallen in de huizen van de verdachten om er bezwarend materiaal in beslag te nemen. Ook in de rekeningen van het Gentse gerechtshof wordt verscheidene malen melding gemaakt van uitgaven voor ver-

klikkers die de huizen van de leden der "lutherse partij" aanwezen. Zo ook te Sint-Maria-Latem."

"In volgende deelgemeenten van Zwalm waren er op grote schaal bijbels en ketterse boeken verspreid: Roborst, Munkzwalm, Sint-Denijs-Boekel, Hermelgem, Allerheiligenzwalm, Sint-Maria-Latem, Paulatem, Dikkele, Beerlegem en Meilegem. Ook grepen er meestal bij particulieren regelmatig "quade verghaderingen ende conventielen" plaats tijdens dewelke de verering van de heiligen en vooral van de Moeder Gods, de bedevaarten en processies en de aflaten aangevallen werden. Men ontkende het bestaan van het vagevuur – de afgestorvenen krijgen integendeel onmiddellijk hun definitief oordeel, zodat elke uitvaartmis, elk jaargetijde, elk gebed voor de overledenen volkomen zinloos zijn. Deze geloofspunten vonden in ruime kring instemming. Maar spijt deze fundamentele kritiek op de roomse leer die zelfs ging tot het verwerpen van principiële geloofspunten, stonden de vervolgers qua mentaliteit nog heel dicht bij de vroegere bijbellezers Weinigen lieten na hun traditionele plichten te vervullen in de kerk. Ook de nieuwe pastoor van Sint-Maria-Latem, Pieter du BOIS, die nochtans samen met het ambt blijkbaar ook de met de roomse leer strijdige ideeën van zijn voorganger had overgenomen, liet in niets blijken dat hij de roomse leer als afgedaan beschouwde."

Voor zover de letterlijke en behoorlijk complete weergave van de teksten uit het boek van Decavele, die typisch betrekking hebben op de parochiegemeenschap van Sint-Maria-Latem en haar dissidente pastoor(s) in de periode 1520-1564.

Vermeldenswaard voor de geschiedenis van de bedienaars en priesters der parochiekerk van Sint-Maria-Latem is de figuur van pastoor L. Geltmyer, bijgenaamd 'de Sperre' wegens zijn ranke lange gestalte (1885-1919).⁽¹⁹⁾ Deze pastoor had niet alleen een beruchte naam wegens zijn hoge eigendunk en zijn koppig karakter. Hij was uitbater van een steenbakkerij, hersteller van de vervallen kerk, bouwer van een klooster en een kantschool, die later en nu nog onderdak verleend heeft aan geplaatste kinderen onder de naam "Huize ten Berg". In de kleuterklas van deze school was de later internationaal bekende uroloog, prof. L. Elaut van de Gentse universiteit in het jaar 1903 als leerling ingeschreven.⁽²⁰⁾

Hulde aan de bouwvakkers van Zwalm: De metselaar en de timmerman

Die 'dorpspastoor-historie' is zeker niet aangewezen als thema en concept van een monument dat gestalte zou geven aan een specifieke activiteit of persoonlijkheid uit de geschiedenis van de beide Zwalmse Latemdorpen, zoals die bestaan in de andere tien deelgemeenten van

(19) Elaut

(20) Elaut

Zwalm. De tekst ervan is wel geschikt voor publicatie in een artikel zoals al voor drie andere deelgemeenten (Rozebeke, Hundelgem en Sint-Blasius-Boekel) is gebeurd. In navolging van het monument 'De Zaaier' in Munkzwalm en van 'De Boerensmid' van Sint-Blasius-Boekel werd er gedacht aan een breder concept dat representatief zou zijn voor alle deelgemeenten van Zwalm, met name een hulde aan de bouwvakkers van Zwalm en ten dele aan pastoor Geltmyer als steenbakker en bouwer.

Heel wat kleine landbouwers lieten het runnen van hun bedrijfje hoofdzakelijk aan hun echtgenotes over, want zelf oefenden ze in het bouwbedrijf een nevenberoep uit, zoals metselaar, stukadoor, schrijnwerker, timmerman en daklegger. Dat blijkt uit statistieken van de vroegere bevolking in de verschillende deelgemeenten van Zwalm. In het voetspoor van de pastoor-bouwer-steenbakker van Sint-Maria-Latem, is het oprichten van een monument als hulde aan de metselaar volkomen gewettigd. Gezien als het ware hun tweelingschap lijkt het aangewezen voor Paulatem de timmerman, het andere dominante beroep in het bouwvak, te vereeuwigen in een bronzen monument.

Er zijn vermoedelijk geen beroepen in de huidige maatschappij, die even sterk gekoppeld waren aan en een betere weergave zijn van de evolutie van de mens en zijn sociaal gedrag, van de prehistorie tot de hedendaagse geschiedenis, als dat van bouwvakker. Het is echter een onbegonnen werk alle beroepen die bij de bouw betrokken zijn op te sommen. De genoemde twee willen we hier nader beschrijven.

De metselaar

De mens is niet altijd een bouwer geweest. In de prehistorie, toen hij nog van de jacht afhankelijk was om in zijn levensonderhoud te voorzien, leidde hij het bestaan van een nomade of trekker. Hoogstens gebruikte hij holen of geïmproviseerde schuilplaatsen in de bossen om zich tegen de natuurelementen te beschermen en een rustplaats te vinden. (Norwich) Maar tussen 10.000 en 5.000 voor Christus kwam verandering in zijn bestaan. Na het jagen op wild begon hij met het temmen en domesticeren van allerhande diersoorten. Om in de levensbehoeften van deze dieren te voorzien was hij verplicht gewassen te telen. Zo ontstond de landbouw. Door de dwang om in de nabijheid van zijn vee te blijven kon hij zich voor het eerst de weelde van een vaste woonplaats veroorloven. Vanaf 5000 voor Christus begon hij met de bouw van grote hutten uit klei en hout voor het vee, wat we nu stallen en hoeven zouden noemen. De woning of wat als woning moest doorgaan was voor een gedeelte bestemd voor het vee. Ze woonden dus samen met hun dieren onder een en hetzelfde dak. Eeuwen later werd het vee buitenshuis gestald.

Hoewel de opkomst van de “stenen” bouw zou dateren uit de nieuwe steentijd, heeft deze laatste benaming er helemaal niets mee te maken. Met steentijd wordt de periode aangeduid waarin de mens zijn gebruiksvoorwerpen uitsluitend van steen maakte en nog niet van metaal. Daarenboven wordt de datering en de duur van de steentijd in de geschiedschrijving zeer verwarrend weergegeven. Hij wordt onderverdeeld in de oude (*paleolithicum*), de midden (*mesolithicum*) en de jonge steentijd (*neolithicum*). Naargelang de bron beslaat de oude steentijd alleen reeds de periode van 2 à 5 miljoen jaren tot 10.000 jaar geleden, de midden steentijd de periode tussen 10000 en 5000 jaar geleden en tenslotte de nieuwe tussen 5000 en 2000 jaar geleden. ⁽²¹⁾ Grosso modo kan de geschiedenis van de bouwkunst als volgt samengevat worden: de Egyptische bouwkunst tussen 3000 en 30 jaar voor Christus met een hoogtepunt rond 2500 jaar voor Christus, de Mesopotamische tussen 3000 en 500 jaar voor Christus, de Perzische tussen 550 en 300 voor Christus, de Griekse tussen 3000 en 150 voor Christus en de Romeinse vanaf 200 voor tot 400 na Christus. ⁽²²⁾

Oorspronkelijk betekende bouwen het maken van gebouwen en bouwwerken, geïnspireerd door de wetenschap van de bouwkunde. In de huidige tijd heeft deze economische sector een veel bredere betekenis. Voor dit bouwen bedient men zich van bouwvakkers, personen die hun dagelijkse arbeid verrichten in de bouwwereld. Het is een grote, gediversifieerde groep van vakmensen, waaronder de metselaar en de timmerman.

Maar het bouwen van woningen in onze streken, tot zelfs nog in de 18e eeuw, bestond voor een groot gedeelte, zeker op het platteland, uit plaasterwerk met zand, leem, klei en stro, “plak en stak” genaamd. Dit pleisterwerk werd door de opkomst van de baksteen vanaf de 11e tot en met de 13e eeuw meer en meer vervangen door “stenenbouw”, zeker mede door de opkomst van de veldovens die dicht in de nabijheid van de bouw werden opgetrokken.

De metselaar is de persoon die de bakstenen of rotsgesteenten laag per laag moet opstapelen en aan elkaar moet verbinden met behulp van mortel of specie. Mortel bestaat uit een mengsel van zand, cement en water. Reeds bij de Romeinen was deze techniek bekend. Hiertoe bedient hij zich van een mortelkuip, een metseltroffel of “truweel”, zijn voornaamste gereedschap, met daarnaast onder meer een waterpas, een schietlood, een kaphamer. Hierbij wordt hij geholpen door een “diender” of “metsersgast”, die tijdig zorgt voor de aanbreng van de stenen en de mortel. Metselen maakt deel uit van de ruwbouw, de toestand van het op te richten gebouw vooraleer de afwerking begint.

(21) Wikipedia

(22) Vriend

Verschillende taken van de metsers

- A: het ophijsen van gekapte stenen
 - B: het metsen van een muur van op een stelling
 - C: het maken van de bekisting voor het metselwerk
 - D-E: steenkappers
 - F: de bereiding van de kalkspecie
 - G: het zagen van de stenen
 - H- I - K: dienders aan het werk
- Encyclopedie van Diderot en d' Alembert-XVIIIe eeuw*

Het beroep van metselaar vraagt niet alleen een voldoende technische kennis en opleiding, maar ook een niet te onderschatten fysieke weerstand tegen regen en wind, tegen koude en hitte. Het leven van de metselaar was en is nog steeds een zwaar bestaan: de hele dag voorovergebogen, steen per steen in het juiste profiel brengen. Dit was niet minder het geval voor de diender die tientallen malen per dag, ladder op, ladder af, de zware cementbak of een stapel bakstenen op de schouder, via niet stabiele steigers of stellingen de metselaar moest bevoorraden. Thans worden moderner hijsmateriaal en betonmixers gebruikt, speciale, rijdende betonmolens die de specie ter plaatse brengen. Er is de prefabbouw, die reeds afgewerkte stukken van muren op de bouwplaats samenvoegt tot een complete woning.

De timmerman-schrijnwerker

In het kader van de uiteenzetting en de geplande hulde aan de bouwvakkers verkozen we de benaming "timmerman" boven die van "schrijnwerker", hoewel beiden betrokken zijn bij de bouw en meer specifiek bij deze van woningen en woongelegenheden, alsook bij de houtbewerking. Toch doet de benaming timmerman meer denken aan de man met de zaag, de hamer en de nagels, de man van het ruwer werk, terwijl de schrijnwerker meer geassocieerd wordt met het maken van deuren, vensters en meubels of dus minstens het meer kunstige aspect van de houtbewerking.

De namen *timmerlui* en *schrijnwerkers* zouden volgens de legende teruggaan tot de bouw van de Tempel van Salomon. Oorspronkelijk bestond enkel timmerman (Fr. *charpentier* -timmerman voor grof tim-

merwerk). Het zou pas vanaf de 14e eeuw zijn dat een besluit d.d. 4 september 1382 bepaalde dat in de toekomst een onderscheid diende gemaakt te worden tussen timmerman en schrijnwerker, afkomstig van het woord *minutaris*, een vakman die kleine fijne timmerwerken uitvoert. Tot dan toe waren ze verenigd onder de algemene term *timmerlui* met de kwalificatie ‘*timmerlui met klein gerief*’. De verbetering van het gerief bij deze laatsten maakte dat men een klaar onderscheid kon maken tussen de *timmerman* (*Fr. charpentier*) en de *schrijnwerker* (*Fr. menuisier*). (Documenten Fonds voor Vakopleiding in de Bouwnijverheid). Thans blijkt evenwel de benaming *schrijnwerker* meer en meer ook het domein van de *timmerman* in te nemen.

Het werk van de *timmerman* in de bouw is de constructie van het dakgebinte. Zolang de primaire mens nog een onderkomen zocht in holen en spelonken was er helemaal geen sprake van dakconstructie. In de vroegste tijden, bij de opkomst van de hutten werd als dakbedekking eerst gebruik gemaakt van riet of stro dat met zeer primitieve middelen (zelfs klei en heideplakken) samengehouden werd en met takken of twijgen werd ondersteund.

De bouw van meer solide woningen nam een start met de ontdekking van het bakken van stenen en dakpannen uit klei. Hoewel reeds lang voor onze jaartelling in Mesopotamië stenen gebakken werden en dakpannen terug te vinden waren op de Griekse daken, toch was het pas met de komst van de Romeinen, in de jaren 50 tot 100 voor Christus, dat de techniek van het vormen en bakken van stenen bij ons geïntroduceerd werd. Met de ondergang van het Romeinse Rijk ging deze techniek bij ons echter weer verloren en pas vanaf de 11e eeuw, samen met de groei van de kloosterorden, kende het gebruik van bakstenen en dakpannen zijn definitieve opgang.

Oorspronkelijk hadden de dakpannen een meer vlakke vorm of tegelvorm (*van het Latijnse tegula*). Later kregen ze een enigszins gebogen vorm waardoor ze beter in elkaar konden geklemd worden. Het gebruik van pannen maakte de houten dakconstructie noodzakelijk. Het werd een samenstelling van balken en latten die voldoende sterk moest zijn om de dakbedekking te dragen. Bij een hellend dak bestaat het traditionele dakgebinte uit *dakspanten* of *spantbenen*, die parallel op enkele meters van elkaar op de draagmuren worden geplaatst. Ze zijn telkens met elkaar verbonden door *trekplaten*, twee horizontale balken aan weerszijden van de spantbenen. Daarop steunt dan de *makelaar*. Dit zijn verticaal geplaatste steunbalken die de horizontale trekplaten verbinden met de *nokgording*, de horizontale balk die over de lengterichting van het dak loopt. Deze hele constructie draagt de evenwijdig verlopende *pannenlatten* waarop de pannen rusten.

In vroegere tijden werden deze onderdelen van het spitse dak meestal samengehouden door houten pinnen die in boorgaten aangebracht en ingeklopt werden. Later en tot op heden deden spijkers en schroeven hun intrede. Bij fijner timmerwerk, vooral bij het vervaardigen van meubels, zetels en stoelen werd gebruik gemaakt van de zwaluwstaartverbindingen.

De hele dakconstructie vergt veel hout en een speciale bewerking ervan. Feitelijk is de houtbewerking zo oud als de mens zelf, aangezien de speerpunten van de jagers in de oudheid daarvan reeds een voorbeeld zijn. In de meer conventionele huidige betekenis is houtbewerking enige duizenden jaren oud. Houtbewerking was in Egypte al duizenden jaren voor Christus bekend, maar dan hoofdzakelijk bij het vervaardigen van meubels. Daarbij werd zelfs gebruik gemaakt van het laagrelief en snijwerk. Bekend bij de Egyptische meubelmakerij was het schilderen met natuurlijke kleurpigmenten en zelfs het vergulden met bladgoud. Ze kenden eveneens vernis uit hars om de verf te beschermen. Bij de Maori's in Nieuw-Zeeland was er een oude traditie van houtsnijwerk op hun huizen. In China werd de houtbewerking al duizenden jaren voor Christus beschreven in het boek van Lu Ban Jing (*manuscript van Ban*), de voorvader van de Chinese houtbewerking.

De Romeinen konden al op een lange schrijnwerktraditie bogen. De middeleeuwen kenden enkele innovaties op technisch gebied, zoals de spanzaag vanaf de 11e eeuw, de trekzaag vanaf de 15e eeuw, de lange blokschaaf vanaf de 14e eeuw. In de tijd van de romaanse bouwwerken werd het hout doorgaans gekleefd d.i. in de lengterichting gespleten door middel van een zware hamer en een wig, in plaats van gezaagd. In de gotische bouw vanaf de 13e tot de 15e eeuw perfectioneerden de middeleeuwse ambachtslieden hun technieken, mede door de opkomst van de span- en trekzaag, en ze combineerden sterke houtverbindingen (vergaringen) met complexe ornamenten. Vandaar de evolutie van kloven naar vergaren.

Als houtsoorten dienden zowel meer duurzame en duurdere zoals beuk, eik, es en notelaar, als zachtere en goedkopere populier en den. De houtsoorten, gereedschappen en technieken van de Egyptenaren werden ook in West-Europa overgenomen. Nu zijn ze gedeeltelijk door modernere apparatuur vervangen. Het belangrijkste gereedschap was de dissel waarmee de boomstammen na het ontschorsen gekantrecht, gespleten en gladgemaakt werden. Voor het schulpen en afkorten dienden allerhande soorten zagen, voor het hakken de aks of hakbijl, voor het gladmaken de schaaf, de zandsteen en het schuurpapier, voor het boren meerdere soorten boren, eventueel met behulp van een houtwerkbank.

Charpentiers au travail. Gravure de Wiegel, 1698. (Photo B.N.J.)

Kopie van een gravure van
Wiegel-1698
Timmerlui aan het werk

De meeste handelingen die de schrijnwerkers en timmerlui voorheen manueel uitvoerden, zijn ondertussen gemechaniseerd. Het gebruik van machines bespaart tijd, staat toe meer te produceren met minder arbeiders en zorgt er tevens voor dat het werk nog nauwkeuriger kan worden uitgevoerd. Aldus verplaatst zich de timmeractiviteit meer en meer van de bouwplaats naar het fabrieksatelier. Binnen de bouwnijverheid is de timmer- en schrijnwerkerij een van de meest gemechaniseerde beroepen. Maar toch maakt het kleine timmergerief nog steeds een onmisbaar deel uit van de uitrusting.

Daarom is het wel degelijk gepast en verantwoord deze pionierstijd van de dominante bouwvakkerberoepen zoals die van metselaar en timmerman in herinnering te brengen door het plaatsen van een bronzen gedenkteken ter ere van deze zware beroepen. Dit monument moet aangezien worden als een hulde aan de generaties bouwvakkers die de Zwalmse gemeenschap heeft geleverd, meestal zelfs nog als pendelaars die naast de zware arbeid ook nog verre verplaatsingen dienden te maken van vroeg in de morgen tot laat in de avond.

Maar in deze hulde dienen ook alle beroepen die in de bouw actief zijn, betrokken te worden, zoals de aannemers, de ondernemers, de architecten, de bekisters, de dakdekkers, de stukadoors, de plafonneurs, de schilders, kortom alle beroepen die maar enigszins met de bouw hun brood verdienen.

BIBLIOGRAFIE

- CARNOY, A., *Origines des noms de communes de Belgique-Leuven-1948*
- DEBACKERE, M., *Rozebeke (Zwalm) en zijn Ruitersprocessie. Ontstaan en Evolutie*, Van Mensen en Dingen, III, 2, p. 129-173, 2005
- DEBACKERE, M., *Hundelgem, de Hundelgemse Steenweg en de Hundelgembrug*, Van Mensen en Dingen, IV, 2, p.167-180, 2006
- DECAVELE, J., *De Dageraad van de Reformatie in Vlaanderen-(1520-1565) - 1975*, Paleis der Academiën-Brussel
- DEVLIEGHER, L., *Landelijk en Ambachtelijk Leven - Het Provinciaal Museum van het Bulskampveld te Beernem-Brugge*, 1995
- DEWOLF, K., *Architectuurgids Z.O.Vlaanderen-Gotische Bouwkunst 1225-1625 - p. 65.*
- DIERICKX, N., *Zwalm het Twaalfdorpenparadijs - Uitgave Dienst Toerisme Zwalm*, 2002
- ELAUT, L., *Zottegems Kultureel Jaarboek, 1953-1954*
- ELAUT, L., *Mijn Memoires-Van Keiberg tot Blandijnberg*, Orion-Beveren, 1981
- Fonds voor Vakopleiding in de Bouwnijverheid. FVB-Koningsstraat, Brussel - Menuisier-Charpentier.
- Grote Winkler Prins, 7e druk-11-p. 405 - Elsevier - Amsterdam.
- Grote Winkler Prins, 7e druk-10-p. 696 - Elsevier - Amsterdam.
- Grote Winkler Prins, 7e druk-4-p. 214 - Elsevier - Amsterdam.
- GYSELING, M., *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland - voor 1924 - Deel 2-M-Z -*, Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek-1960.
- Heren van Lathum, De Graafschap in de Middeleeuwen-[www. Graafschap. Middeleeuwen-nl/ edelen/lathum/ html](http://www.Graafschap.Middeleeuwen-nl/edelen/lathum/html).*
- MANSION, *De voornaamste Bestanddelen der Vlaamse Plaatsnamen - Nomina Geographica Flandriae-Studies III-Brussel-1935.*
- Mohamed-El-Fers, *Encyclopedie van de Hollandse Heiligen, - Missale Romanum Nederlandse Editie, 1953.*
- NORWICH, J.J., *Geschiedenis van de Bouwkunst-Uitgeverij Het Spectrum-Utrecht, Antwerpen - 1976*
- Simons, G, *De Vlaamse Toeristische Bibliotheek*
- VAN GEERTSOM, A., *Heemkring d'Euze*, jg. 22, 30
- VAN OVERSTRAETEN, J., *Gids voor Vlaanderen - V.T.B. - p. 1108, 1985.*
- VAN LOO ADRIANUS, *De Levens der Heiligen vanaf Nederlant - Te Ghendt - bij de Erfgenamen van Maximiliaen Graet-1765*
- VRIEND, J.J., *Repertorium voor de Geschiedenis der Bouwkunst-Agon Elsevier - Amsterdam, Brussel-1973.*
- Winkler Prins, *Encyclopedie voor Vlaanderen - 3 CM/KW - p. 70 - Elsevier Sequoia, Brussel.*
- Winkler Prins, *Encyclopedie voor Vlaanderen - 4 LA/RA - p. 493 - Elsevier Sequoia, Brussel.*
- Winkler Prins, *Encyclopedie voor Vlaanderen - 5 RE/ZW - p. 241 - Elsevier Sequoia, Brussel.*